

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
ІМ. Б.Д. ГАВРИЛИШИНА
Кафедра міжнародних економічних відносин**

ПЛАВУЦЬКИЙ Сергій Михайлович

РОЛЬ РЕЛІГІЙНИХ ЧИННИКІВ У МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТАХ

спеціальність: 292 Міжнародні економічні відносини
освітньо-професійна програма - Міжнародні економічні відносини

Кваліфікаційна робота

Виконав(ла) студент(ка)
групи МЕН-41
ПЛАВУЦЬКИЙ Сергій
Михайлович

підпис
Науковий керівник:
к.е.н., доцент, В. О. Гомотюк

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__»_____ 20__р.
Завідувач кафедри

підпис

Тернопіль - 2024

АНОТАЦІЯ

Робота досліджує вплив релігійних чинників на міжнародні відносини, зокрема їх роль у формуванні та ескалації конфліктів, взаємодію з політичними структурами, а також наслідки для міжнародної політики, торгівлі та економічної стабільності.

Метою роботи є розкриття взаємозв'язків між релігією та міжнародною політикою, а також визначення ефективні стратегії запобігання та вирішення релігійних конфліктів для забезпечення миру та стабільності. В роботі виявлено, що релігійні ідентичності та організації відіграють значну роль у ескалації конфліктів і можуть впливати на політичні рішення та економічні процеси.

Окрему увагу приділено стратегіям запобігання та вирішення релігійних конфліктів, ролі міжнародних організацій та дипломатичних підходів для забезпечення миру та стабільності

Ключові слова: релігійні чинники, міжнародні конфлікти, релігійні організації, політичні стратегії, дипломатія.

ANNOTATION

The work examines the influence of religious factors on international relations, in particular their role in the formation and escalation of conflicts, interaction with political structures, as well as consequences for international politics, trade and economic stability.

The purpose of the work is to reveal the relationship between religion and international politics, as well as to determine effective strategies for preventing and resolving religious conflicts to ensure peace and stability. The work revealed that religious identities and organizations play a significant role in the escalation of conflicts and can influence political decisions and economic processes.

Particular attention is paid to strategies for preventing and resolving religious conflicts, the role of international organizations and diplomatic approaches to ensure peace and stability

Key words: religious factors, international conflicts, religious organizations, political strategies, diplomacy.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ПОНЯТТЯ РЕЛІГІЙНИХ ЧИННИКІВ У МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТАХ	7
1.1. Релігійних фактор у міжнародних відносинах Помилка! Закладку не визначено.	
1.2. Роль релігійних ідентичностей у формуванні конфліктів.. Помилка! Закладку не визначено.	
РОЗДІЛ II. АНАЛІЗ ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА МІЖНАРОДНУ ПОЛІТИКУ	16
2.1. Аналіз історичних прикладів конфліктів з релігійною підтримкою	16
2.2. Вплив релігійних конфліктів на міжнародну торгівлю та інвестиції	21
РОЗДІЛ III. СТРАТЕГІЇ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВИРІШЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ КОНФЛІКТІВ	29
3.1. Шляхи та підходи до розв’язання релігійних конфліктів ..... Помилка! Закладку не визначено.	
ВИСНОВКИ	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	38

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення релігії у контексті міжнародних відносин залишається важливою, але недостатньо дослідженою сферою. Незважаючи на багатогранний вплив релігійних переконань і практик на глобальну динаміку, включення релігії в академічний дискурс міжнародних відносин залишається досить обмеженим. Особливо важливим є недостатнє розуміння ключової ролі релігії у відносинах країн як суб'єктів міжнародних відносин.

Релігія, як потужний чинник, що визначає соціальні норми, культурні ідентичності та світогляди окремих осіб, значно впливає на поведінку держав та їх взаємодії на міжнародній арені. Складне взаємодія релігійних доктрин, вірувань та геополітичних інтересів постійно формує дипломатичні відносини, формулювання політики та стратегії врегулювання конфліктів. Однак наукова увага, спрямована на розуміння цих взаємодій, залишається надзвичайно обмеженою.

У контексті державності та міжнародних відносин значущість релігійних факторів не може бути переоцінена. Вплив релігійних ідеологій на поведінку держав, формування альянсів, ініціацію або врегулювання конфліктів та загальний геополітичний ландшафт потребує ретельного наукового дослідження. Розуміння складних зв'язків між релігією та державотворством є важливим для розуміння тонкощів, що лежать в основі сучасного світового порядку.

Це дослідження спрямоване на заповнення цієї прогалини, занурюючись глибше у роль релігійних елементів у формуванні поведінки та статусу країн як активних учасників на міжнародній арені. Дослідження багаторазових перетинів між релігією та поведінкою держав у міжнародних відносинах спрямоване на розкриття критичного, але недостатньо дослідженого аспекту глобальної політики, тим самим сприяючи досягненню більш повного розуміння складнощів, які визначають сучасний світовий порядок.

Метою дослідження є детальний аналіз ролі релігійних чинників у міжнародних конфліктах, виявлення їх впливу на міжнародну політику,

економіку та соціум, а також висвітлити ефективні стратегії запобігання та вирішення таких конфліктів.

Визначення мети дослідження зумовили постановку наступних **завдань**:

- Охарактеризувати поняття релігійних чинників та релігійних конфліктів у міжнародних відносинах;
- Дослідити роль релігійних ідентичностей, лідерів та організацій у формуванні та ескалації конфліктів;
- Вивчити та проаналізувати масштабні наслідки релігійних конфліктів на міжнародну політику, економіку та соціальні процеси
- Провести аналіз впливу конфліктів на формування політичних стратегій, торгівлю, інвестиції, а також на стабільність регіональних економік та соціальну сферу.
- Дослідити роль міжнародних організацій, дипломатичних підходів, програм міжрелігійного діалогу та інших ініціатив у забезпеченні миру та стабільності;
- Виявити та охарактеризувати ефективні стратегії запобігання та вирішення релігійних конфліктів.

Об'єкт дослідження – релігійні чинники у міжнародних конфліктах.

Предмет дослідження – роль релігійних чинників у формуванні, ескалації та вирішенні міжнародних конфліктів, їх вплив на міжнародну політику, економіку та соціальні процеси.

Практичне значення одержаних результатів може слугувати основою для розроблення та впровадження стратегій міжнародної політики, спрямованих на запобігання релігійних конфліктів та їх вирішення. Результати дослідження також можуть бути корисними для організацій міжнародного рівня, які займаються миротворчою діяльністю та конфліктологією, допомагаючи їм у розробленні ефективних програм та стратегій міжрелігійного діалогу. Також результати можуть бути корисними для академічного світу, сприяючи подальшому дослідженню цієї проблематики та розширенню наукового знання про взаємозв'язок між релігійними чинниками та міжнародними конфліктами.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг роботи – 33 сторінки.

РОЗДІЛ І. ПОНЯТТЯ РЕЛІГІЙНИХ ЧИННИКІВ У МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТАХ

Релігійні фактори відіграють важливу роль у складній та динамічній сфері міжнародних відносин, впливаючи на різноманітні аспекти політики, економіки та суспільства. З появою релігії вже в самому початку історії людства виникають конфлікти, актуальність та наслідки яких можна спостерігати і в сучасному світі. У цьому контексті вивчення релігійних факторів у міжнародних відносинах має вирішальне значення для розуміння та прогнозування глобальних подій.

Під час формування інститутів держави, релігія стала ключовим елементом офіційної ідеології. У зв'язку з цим релігія стала важливою для державних органів для сакралізації існуючої системи соціальних відносин та встановлення чіткої управлінської та соціальної ієрархії. Згідно з соціальною динамікою, виникала потреба у формуванні єдиного пантеону богів, очолюваного верховним богом. На наступному етапі розвитку виникала практика обоження правителів (спочатку посмертно, а потім за їхнього життя) як логічного кроку у розвитку ідеї сакральної влади. Як виразник або втілення божественної сутності, правитель додавав до свого імені імена божеств. Зміна імені часто символізувала зміну ідеології правління. Це відображалось у встановленні зображень правителів у храмах та їхньому поклонінні. З розвитком державних установ складнювалися взаємини між державою та церквою як соціальним інститутом [30, с. 54].

За останні два десятиріччя минулого століття на світовій політичній арені сталися кардинальні зміни, такі як розпад Югославії та СРСР, які суттєво вплинули на геополітичну ситуацію у світі. Проблема взаємозв'язку релігії та політики не вважалася настільки актуальною до останньої чверті XX століття. Однак поява яскравих і непередбачуваних явищ, таких як «теологія визволення», «моральна більшість» у США, релігійно-політичні рухи в Польщі, на Філіппінах і в ісламських країнах, спонукали дослідників приділити увагу цій проблемі [27, с. 236].

Релігійний чинник активно впливає на міждержавні, міжнародні та регіональні відносини через кілька об'єктивних обставин. Серед цих обставин можна виділити значення релігійних цінностей як фактора формування ідентичності та соціального устрою країн, релігійні конфлікти як один із основних джерел напруженостей у міжнародних відносинах, а також роль релігійних лідерів у політичних процесах та миротворчих ініціативах.

Цікаво, що навіть у ситуації, коли світська держава відокремлюється від теологічної церкви, остання все ж впливає на суспільні процеси через свої релігійні догми. Цей вплив пояснюється релігійними нормами, які втілюють життєвий досвід і загальні для більшості моральні цінності [34, с. 27].

Концепція прав людини в основі має християнське вчення про подібність людини до Бога, її вольну волю, рівність перед Богом та необхідність спокути. У секуляризованому контексті ці ідеї знаходять відображення у базових принципах міжнародного права, де індивідуум має невід'ємні права внаслідок свого статусу, а також ці права є рівними для всіх, незалежно від будь-яких ознак. Вплив християнських цінностей проявляється в перспективі розвитку міжнародної правової системи та забезпеченні її стабільності. Наприклад, гуманізація правових систем держав, відмова від смертної кари та жорстоких покарань, заборона практик, що принижують людську гідність, розширення соціальних прав людини – усе це має виразне християнське відтінок [32, с. 59].

Більше того, без вивчення ідеологічно-релігійних особливостей неможливо розуміти сутність соціально-політичних рухів у деяких частинах світу. Практика сучасних соціально-політичних рухів, пов'язаних з релігією, підтверджує цю традицію. Їх соціальний вплив та політичні наслідки різні, іноді навіть протилежні. Це пов'язано з тим, що релігія має ширшу класову базу, і її послідовники належать до різних соціальних груп та класів. Важливо зауважити, що демократичні визвольні рухи не керуються ілюзорними програмами. Потреба радикальних верств населення у релігійних практиках підкреслює актуальність проблеми взаємозв'язку релігії та політики [26, с. 126].

Релігійні рухи у контексті політики неореалізму часто інтегруються в різні світські транснаціональні структури та використовують «м'яку силу» для

вирішення своїх завдань. Зазвичай ця стратегія базується на системі символів, таких як Біблія, Коран або Комуністичний маніфест. Транснаціональні ідеї можуть бути застосовані у світовій політиці у формі «м'якої сили», яка протистоїть «жорсткій владі» - військовим або економічним засобам. Транснаціональні ідеї, такі як сіонізм, панафриканізм, панарабізм, афро-азійська солідарність і різні концепції ісламізму, а також міжнародні норми цінностей (антиколоніалізм, антиімперіалізм, антирасизм, національна самоідентифікація, захист навколишнього середовища), можуть внести свій вклад у розв'язання складних політичних проблем як ресурси «м'якої сили». Це через те, що люди у багатьох країнах вірять у ці ідеї і впевнені, що вони можуть вплинути на результати світової політики [35, с. 13].

Релігія має вирішальне значення, особливо в регіоні Близького Сходу, де вона продовжує бути активною силою, що впливає на ідейно-політичне життя суспільства, політичні суперечності та навіть міждержавні відносини. У країнах цього регіону релігія становить реальний та довгостроковий фактор, який впливає на всі суспільно-політичні процеси. Заострення відносин між національно-етнічними та релігійними групами сьогодні часто призводить до конфліктів та війн, що становить загрозу для безпеки та стабільності як у регіонах, так і у всій світовій системі. Наприклад, палестинсько-ізраїльське протистояння, в якому беруть участь представники ісламу та іудаїзму, слугує яскравим прикладом таких конфліктів [19]. Навіть у Європі, де християнство є домінуючою релігією, спостерігається ідеологічна (а іноді й збройна) боротьба між різними християнськими течіями. Наприклад, північно-ірландський конфлікт, в якому протистоять католики та протестанти, ілюструє цю ситуацію. Вже згаданий нами конфлікт на території колишньої Югославії також є прикладом гострих міжконфесійних протиріч [50, с. 68].

На рівні політики релігійний фактор проявляється через вплив релігійних лідерів та організацій на прийняття політичних рішень, а також через взаємовідносини між державами та релігійними групами. Конфлікти та співробітництво на релігійній основі можуть впливати на стан безпеки та стабільності як у регіональному, так і у глобальному масштабах.

Релігійна ідентичність відіграє значну роль у формуванні конфліктів у різних країнах та регіонах світу. Різноманітність релігійних переконань і практик сприяє конфліктним ситуаціям через несумісність у віруваннях, культурних особливостях та впливі на соціальний порядок.

Існує 7 найбільших та найвпливовіших релігій світу (атеїзм знаходиться поза списком незважаючи на свою популярність через свою природу як переконання, яке заперечує релігійність, хоча воно відіграє свою роль у міжнародних конфліктах): Християнство, Іслам, Буддизм, Індуїзм, Юдейство, Сикхизм, Таоїзм [44, с. 21]. Оглянемо декілька з них більш детально

Розпочнемо з Християнства - це монотеїстична релігія, що базується на житті, вченнях та посланнях Ісуса Христа. Воно є однією з найпоширеніших релігій у світі. Основні його принципи та особливості витікають із священних текстів (Біблії) та вчень, що сформувалися у різних епохах його існування. Головні особливості християнства можна побачити у таблиці нижче.

Таблиця 1.1

Головні особливості християнства

№	Основні поняття та вчення (особливості).	Їх пояснення.
1.	Ісус Христос	Він є центральною постаттю в християнстві. Його життя, смерть на хресті та воскресіння є основними пунктами віри християн.
2.	Трійця	Християни вірять у Бога, що проявляється в трьох особах - Отці, Сині (Ісус Христос) та Святому Дусі.
3.	Біблія	Священний текст, що складається зі Старого та Нового Завітів. Вона вважається найважливішим джерелом віри та моральних принципів для християн.
4.	Спасіння та віра	Християни вважають, що спасіння можливе через віру в Христа та прийняття його як свого спасителя.
5.	Святі таїнства	Хрещення, Миропомазання, Євхаристія, Покаяння, Єлеопомазання, Священство і Подружжя

6.	Церква та релігійні обряди	Християнство має різні конфесії (римсько-католицька, православна, протестантська та інші), кожна з яких має власні обряди, традиції та вчення.

Джерело: складено автором на основі
[\[https://www.britannica.com/topic/Christianity/Characteristic-features-of-the-Christian-concept-of-God\]](https://www.britannica.com/topic/Christianity/Characteristic-features-of-the-Christian-concept-of-God)

Християнство має значний культурний, моральний та історичний вплив у світі. Віра в Ісуса Христа є основою для мільярдів людей у всьому світі, і її вплив виявляється у багатьох аспектах сучасного світу. Сьогодні Християнство сприймається як миролюбива релігія, яка не асоціюється з прямими конфліктами, хоча давніше у своїй історії Християнство було дуже войовничою релігією, яку сповідував Європейський континент. Найбільш популярними наслідки цієї войовничості в сучасній культурі є Хрестові походи, “спалювання відьом” або узагальнено - свята інквізиція та екстремальні сектантські рухи. Щодо останнього, то у XXI столітті досі присутньо багато екстремальних рухів, які є причиною багатьох конфліктів (навіть таких, що носять міжнародний характер) [44, с. 129].

Наступною релігією йде Іслам - це монотеїстична релігія, яка базується на вченнях Пророка Мухаммеда, які були записані в Корані. Основні його принципи визначені через п'ять стовпів ісламу, а також через суннітське та шіїтське вчення, які складають основні течії. До 5 стовпів Ісламу належать:

1. Іман (Віра): одним з основних принципів Ісламу є віра в єдиного Бога.
2. Салах (Молитва): щоденні молитви є одним з важливих обов'язків для мусульман.
3. Закат (Податки): є обов'язковим видом благодійності для мусульман.
4. Саум (Пост): мусульмани відзначають місяць Рамадан шляхом підтримання посту, що означає утримання від їжі, пиття та певних дій протягом світлого часу.
5. Хадж (Паломництво): полягає у виконанні паломництва до Мекки хоча б раз у житті, якщо це фізично та фінансово можливо.

Основними ж течіями в Ісламі є: Сунізм - більшість мусульман світу є сунітами. Вони сліднують традиціям Пророка Мухаммеда, заснованим на його вченнях (суннах) та на Корані; Шіїтство - шиїти вважають, що лідерство повинно бути передане нащадкам Пророка Мухаммеда через його дочку Фатиму та її чоловіка Алі; Хариджизм - це була рання секта ісламу, яка висловлювала протест проти управління халіфату та вважала, що тільки справедливий каліфат може правити мусульманами; Суфізм - це містична гілка ісламу, яка ставить акцент на духовний розвиток та пошук близькості до Аллаха через медитацію, спів, аскетизм та інші практики [44, с. 234].

Говорячи про Юдаїзм, варто розуміти, що це одна з найдавніших і найбільш впливових релігійних традицій у світі, що сформувалася в середині другого тисячоліття до нашої ери серед древнього єврейського народу. До важливих аспектів юдаїзму належать не лише віра в єдиного Бога та шанування Тори, але й ритуальні молитви, милосердя, відпочинок у день Саббату та інші обряди, що формують життя та ідентичність віруючих євреїв. Основні принципи його віри та традицій сформувалися через тисячоліття і стали основою для юдаїзму. До них належать:

Монотеїзм - віра в єдиність Бога та його всевладність.

Тора – священний текст, що містить інструкції для життя, моральні принципи та закони. Тора складається з П'яти книг Мойсея (П'ятикнижжя).

Шабат – святкування щотижневого відпочинку від роботи у суботу, яка є святковим днем в юдаїзмі.

Брит-міла – обрізання хлопчиків на восьмий день після народження.

Кашрут – система дієтичних правил, включаючи обмеження в харчуванні, призначена для підтримки духовності та здоров'я.

У XIX столітті виникло декілька релігійних напрямів у рамках юдаїзму, таких як «реформістський юдаїзм», «консервативний юдаїзм», «реконструктивістський юдаїзм» та інші. Всі ці напрямки спільно визнають Письмову та Усну Тору (дві частини Тори, що Мойсей отримав від Творця) як незмінний закон, який юдеї отримали на всі часи [44, с. 357].

Важливою характеристикою, що відрізняє течії юдаїзму одне від одного, є ставлення до держави Ізраїль, включаючи її право на існування в сучасному вигляді та політику, яку вона приймає, як внутрішню, так і зовнішню [47].

У середньовіччі мав місце конфлікт між високими релігійними очікуваннями щодо жінок у рамках юдаїзму та реальним життям суспільства, де жили єврейські жінки. Ця ситуація нагадувала життя християнок у той самий період. Це викликало зусилля каббалістичної праці «Сефер Хакана», що закликала жінок виконувати міцвот (заповіді) на рівні з чоловіками. Є свідчення, що в деяких громадах Ашкеназу у XV столітті дружина рабина носила ціцит (ритуальний одяг) так само, як і її чоловік [23, с. 110].

Сучасні релігійні організації мають значний вплив на міжнародні відносини з ряду об'єктивних причин. По-перше, це обумовлено глобалізаційними процесами, що призводять до трудової та політичної міграції, формування міжнаціональних шлюбних зв'язків, виникнення міждержавних конфліктів та розвитку транснаціональних корпорацій. По-друге, активний розвиток транснаціональних релігійних мереж, що розгорнулися у світі через відкриття своїх національних підрозділів, використовуючи методи управління, подібні до тих, що застосовуються економічними транснаціональними корпораціями. Це є результатом процесу релігійної глобалізації, яка відіграє активну роль у процесі глобалізації людства.

Релігійні лідери та організації унаслідок впливу на глобальні справи, перетинають сфери віри, етики та геополітики. Засновані на принципах духовності та морального керівництва, міжнародні релігійні організації еволюціонували, щоб стати важливими учасниками у формуванні дипломатичного дискурсу та міжнародних відносин. Вивчення історичних коренів і сучасної ролі цих організацій та лідерів надає більш глибокого розуміння їх впливу на глобальні події.

Кривенко Ю .В. вказує, що релігійна організація може охоплювати широкий спектр утворень, починаючи від потужних, ієрархічно організованих структур з власними нормативними системами до невеликих релігійних спільнот, діяльність яких часто обмежена сімейними або малими групами [36,

с. 225-226]. Більшість релігійних організацій мають масштабну структуру, оскільки їхня діяльність давно виходить за межі невеликих груп і часто знаходиться на рівні державного або міжнародного масштабу.

Сьогодні ми спостерігаємо зростання кількості міжнародних релігійних організацій і фондів, а також релігійних партій і рухів, їх функціонування та діяльність мають міжнародний характер. Релігійні організації встановлюють і приймають свої міжнародні угоди, які, хоча зазвичай не є нормативно-правовими, все ж враховуються світовою спільнотою та державами під час розроблення нових міжнародно-правових стандартів у сфері релігії. Міжнародне право в основному формувалося на європейських засадах з переважальною роллю християнства. Воно не містить норм, які би були неприйнятними для будь-якої з основних релігій. Більшість принципів і норм міжнародного права не тільки не суперечать християнським віровченням, але й мають його як власний корінь, що, загалом, можна розглядати як позитивну динаміку [32, с. 59].

Окрім впливових осіб, глобальні християнські організації, такі як Світовий Церковний Союз та Католицька Церква, діють як важливі учасники у світових справах. Заснований у XX столітті, Світовий Церковний Союз спрямований на сприяння екуменічному діалогу та підтримку миру, справедливості та прав людини. Католицька Церква, очолювана Папою, займається дипломатичними відносинами та просуває свої позиції на різноманітні глобальні питання, підкреслюючи свою роль морального авторитету [25, с. 173].

У сфері глобальної політики та міжнародних відносин завжди відзначалася важлива роль дипломатії Ватикану, яка за часів понтифікату папи Івана Павла II значно зміцнилася. При цьому вона використовувала як традиційні засоби, так і церковні структури, «народну дипломатію» та стратегію «мобілізації совісті», спрямовану на запобігання військових конфліктів, припинення військових дій та зменшення ризику ескалації збройних зіткнень [42, с. 106].

Ісламські лідери та організації, засновані на історичних коренях, таких як Організація Ісламського Співробітництва (ОІС), є колективною платформою для мусульманських країн у вирішенні спільних проблем. Заснована у 1969 році, ОІС спрямована на зміцнення єдності серед член-держав та вирішення політичних та соціально-економічних викликів, з якими стикається мусульманський світ [16].

Єврейські організації, засновані з метою захисту юдаїстських інтересів та підтримки прав людини, грають важливу роль у світових справах. Організації, як от Конгрес Світових Євреїв, створений у 1936 році, діють як дипломатичні голоси для єврейських громад по всьому світу [14].

У світі також існують протилежні організації, як от терористична група «Аль-Каїда». Метою «Аль-Каїди» є повалення світських та «єретичних» режимів у мусульманських країнах та боротьба зі США як головним ворогом ісламу. Ця організація відома своєю здатністю підпорядкувати інші терористичні угруповання, розповсюджувати свою діяльність на всесвітньому рівні та протистояти провідним державам у військовій, політичній та ідеологічній сферах [3, с. 5].

Існування релігійних терористичних рухів, таких як ХАМАС, Талібан, Боко Харам, Аль-Джихад та інші, відіграє значну роль у формуванні міжнародних відносин і геополітичних конфліктів. Ці організації часто використовують насильство та терор як засоби досягнення своїх політичних та релігійних цілей. Вони викликають загрозу стабільності та безпеці в регіоні та світі в цілому. Їхні дії можуть мати широкі наслідки для міжнародного співтовариства, включаючи загострення міжетнічних та міжрелігійних конфліктів, порушення прав людини та гуманітарна криза [22, с. 98].

РОЗДІЛ II. АНАЛІЗ ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА МІЖНАРОДНУ ПОЛІТИКУ

2.1. Аналіз історичних прикладів конфліктів з релігійною підтримкою

При аналізі впливу релігійного фактору на сучасні міжнародні відносини неможливо не звернути увагу на явище конфлікту. Дослідник Д. Рапопорт виявив, що статті про відносини між релігією та війною у енциклопедіях переважають у п'ять разів над статтями про відносини релігії та світу. Хоча релігія рідко є єдиним джерелом конфлікту, проте зіткнення з релігійним контекстом стає все більш поширеним у ХХІ столітті, і релігійні меншини частіше стикаються з дискримінацією, ніж будь-які інші [41, с. 18].

Протягом історії конфлікти, пов'язані з релігійним палкотінням, залишали невиліковні відбитки на суспільствах, часто спровоковуючи війни та формуючи міжнародні відносини. Християнство, іслам і юдаїзм, як основні світові релігії, були пов'язані з конфліктами, як історичними, так і сучасними, часто проявляючись у складних геополітичних сценаріях.

Історія свідчить, що релігія часто стає основою для соціальної диференціації та виникнення конфліктів. Релігійні переконання та практики відіграють значну роль у формуванні ідентичності груп населення та встановленні їхніх соціальних позицій. Це може призводити до створення соціальних ієрархій на основі релігійних вірувань, доктрин і обрядів. Також, історія міжнародних відносин багато разів свідчила про конфлікти, зумовлені релігійними розбіжностями:

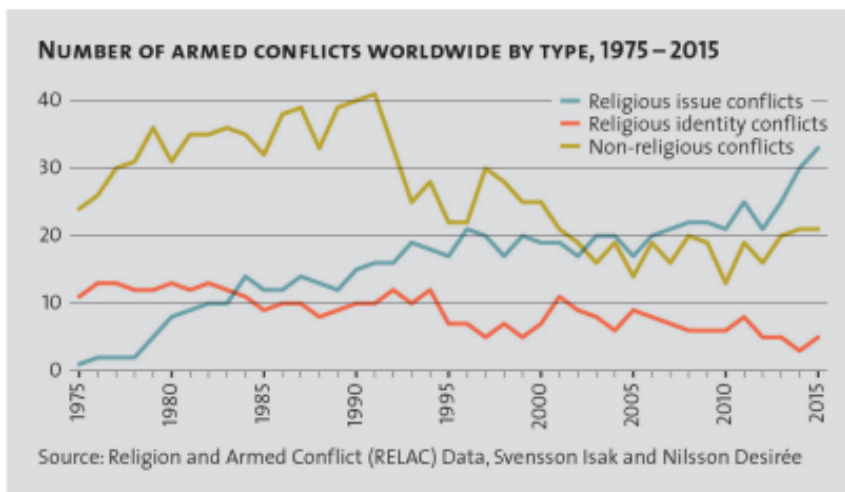

Рис. 2.1. Релігійне насильство зростає роками.

Джерело: побудовано автором на основі
[<https://www.weforum.org/agenda/2019/02/how-should-faith-communities-halt-the-rise-in-religious-violence/>]

Френсіс Бекон визначив п'ять можливих мотивів для проведення священної війни, що діяли в християнському контексті, але можуть бути застосовані й в інших віровченнях. Перша причина - розповсюдження віри, стоїть поза рамками загальноприйнятої концепції справедливої війни. Інші причини включають повернення країн, які колись були християнськими, але зараз не мають християн; врятування християн у колишніх християнських країнах від «залежності невірних»; відновлення та очищення святих місць, що нині «осквернені та забруднені»; також помста за богохульство або наруги, здійснені проти християн, навіть у давнину. Хоча деякі з цих причин можуть втратити свою актуальність через тривалий період часу, який може пройти після вчинення порушення, вони відображають різні способи інтерпретації справедливості війни в різних релігійних традиціях [8].

Підкорення та хрещення саксів відображало стратегічний та релігійний аспекти зовнішньої політики Франкської держави. Ця війна виявилася вирішальною для розширення кордонів франків на схід та для поширення християнства на територіях, де переважали язичницькі племена. Під керівництвом Карла Великого ця затяжна та кривава кампанія стала однією з найважливіших воєнних операцій того часу. Перемога над саксами відкрила шлях для остаточного утвердження християнства як домінуючої релігії в усій Західній Європі, а також зміцнила владу Франкської держави в регіоні. Цей приклад ілюструє, як релігійні мотивації впливали на зовнішню політику та геополітичні відносини у середньовічній Європі [50, с. 34].

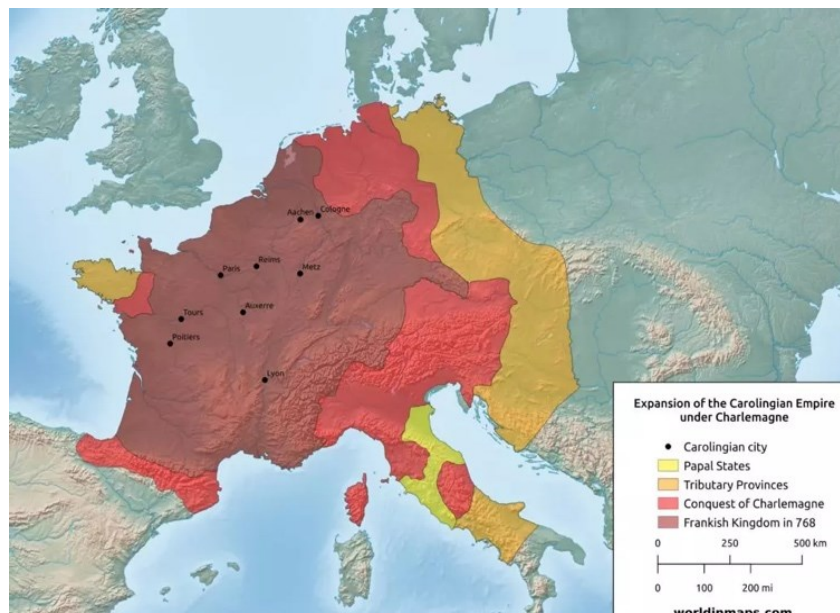

Рис. 2.2. Карта Імперії Карла Великого (768 – 814).

Джерело: побудовано автором на основі
[\[https://worldinmaps.com/history/carolingian-empire/\]](https://worldinmaps.com/history/carolingian-empire/)

В історії Європи релігійні конфлікти між католицькою та протестантською громадами в XIV-XVII століттях спричинили значні напруження та кровопролиття. Ці конфлікти мали не лише релігійні корені, але і економічні, соціальні та політичні причини. Вони відобразили боротьбу за владу та контроль над ресурсами, приховану за релігійними догмами.

У історії християнства включаються хрестові походи - серія релігійних воєн у середньовіччі між християнами і мусульманами за контроль над святими землями на Близькому Сході. Ці конфлікти, розпочавшись у 1096 році, призвели до битв, завоювань та політичних маневрів, залишивши глибокий відбиток на демографії регіону та відносин між Сходом і Заходом. Ісламська історія включає численні конфлікти, такі як розширення ісламської імперії, яке зіткнулося з військовими кампаніями проти Візантійської та Перської імперій. Розкол сунітів і шиїтів та наступні конфлікти також сформували історичні напруження, що впливають на сучасну геополітику [44, с. 131].

Юдаїзм, пов'язаний із конфліктами, такими як Єврейсько-Римські війни та арабо-ізраїльський конфлікт, був центральною темою у геополітичному

ландшафті. Боротьба за контроль над землями, які вважаються святими як для євреїв, так і для мусульман, підкреслила тривалі напруження [44, с. 379].

Конфлікт тридцятилітньої війни виник також на релігійних ґрунтах у контексті політичної та соціальної напруженості в Європі XVII століття. Священна Римська імперія, яка включала різноманітні краї та регіони з різними релігійними спрямуваннями, стала ареною для конфлікту між католиками та протестантами. Габсбурги, владарі імперії, були католицького спрямування, і вони підтримували католицьку церкву та прагнули зміцнити свій владний контроль над імперією.

На початку XVII століття почалася контрреформація, що призвела до загострення церковного протистояння, а також посилення впливу католицької церкви, особливо за підтримки Єзуїтів. Протестанти були дискриміновані і переслідувалися в католицьких країнах та територіях, де владарем були Габсбурги [14].

У контексті виникнення конфлікту важливо врахувати також міжнаціональні та геополітичні аспекти. Різні держави та династії підтримували різні сторони конфлікту, використовуючи його для своїх власних цілей.

Конфлікт в Північній Ірландії має своєю передумовою довгу історію впливу британської корони на Ірландію, починаючи ще з середньовіччя. У 1609 році англійським та шотландським поселенцям було надано право на землі в Ольстері, що викликало релігійно-політичні суперечності: переселенці були протестантами, в той час як місцеві ірландці в основному були католиками. Цей конфлікт привів до Ірландської війни та Війни двох королів, де протестанти здобули перемогу.

Після 1691 року закони обмежували права католиків і протестантів, які не входили до Англіканської церкви. Колонізація Ірландії британцями продовжувалася, що призводило до подальшого наростання напруги. Після 1798 року, коли Ірландське повстання було придушено, було утворено Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії. І хоча у 1829 році було скасовано деякі обмеження для католиків, тиски на ірландських землевласників

продовжувалися, що спричинило голод 1845–1849 років та посилило антианглійські настрої.

У кінці XIX століття став популярним рух за Гомрул (автономія Ірландії), що розділив суспільство на націоналістів (католиків), які підтримували його, і юніоністів (протестантів), які виступали за статус-кво. З початку 20 століття конфлікт загострився. У 1912 році укладений Ольстерський договір розділив країну на дві ворожі табори. Після Першої світової війни розпочалася боротьба за незалежність. 1922 року Ірландія отримала статус домініону, але частина Північної Ірландії залишилася в складі Великої Британії, що ще більше поглибило розбрат [33].

У Франції релігійні війни в XVI столітті мали глибокі передумови, які виникли внаслідок процесів Реформації, що поширювалися по всій Європі. У Франції громади кальвіністів з'явилися переважно на півдні та заході країни. Перші дії проти них були застосовані королем Франциском I, а його син Генріх II продовжив цю політику.

Ситуація загострилася через поразку Франції в Італійських війнах та укладання Като-Камбрезького мирного договору в 1559 році. Внаслідок цього численні професійні солдати та дворяни, які були невдоволені, поверталися додому, де їх легко навертати на свою сторону протестантським проповідникам. У 1559 році був створений Синод прес церкви, а у 1561 році кількість гугенотів досягла 2 тисяч громад із близько 40 тисячами віруючих, переважно серед заможних купців та банкірів.

Ці передумови створили ґрунт для релігійних конфліктів, таких як Війни гугенотів у Франції, які тривали з 1562 по 1598 рік. У цих війнах протистояння між католиками та протестантами призвело до значних руйнувань та втрат серед населення, а також мала великий вплив на політичну ситуацію в країні [13].

У сучасному світі Близький Схід залишається точкою напружених міжрелігійних конфліктів. Конфлікт між Ізраїлем і Палестинською автономією - парадигматичний приклад, спровокований історичними образами, релігійними претензіями до землі та геополітичними інтересами. Регіон свідчить про

зіткнення між єврейськими ізраїльтянами та мусульманськими палестинцями, часто з міжнародними наслідками й втручанням. У контексті сучасного тероризму групи, як от ІДІЛ, Хезбола, ХАМАС та інші, використовують релігійні ідеології для виправдання насильства. Зростання фундаменталістських рухів усіх релігійних спрямувань призводить до зростання напруженостей, ставлячи під загрозу глобальну безпеку та стабільність [19].

Взаємодія християнства, ісламу та юдаїзму виходить за межі регіональних конфліктів. Ріст релігійного екстремізму та зіткнення ідеологій призводять до міжнародних міжрелігійних напружень. Питання, такі як релігійна свобода, порушення прав людини та геополітичні розбіжності, переплітаються з релігійними почуттями, впливаючи на дипломатичні відносини між країнами.

2.2. Вплив релігійних конфліктів на міжнародну торгівлю та інвестиції

Незважаючи на те, що існує чітке розуміння того, як релігійні конфлікти глибоко впливають на суспільство, їхні економічні наслідки для міжнародної торгівлі та інвестицій є рівно ж важливими. Дослідження впливу конфліктів, пов'язаних з християнством, ісламом та юдаїзмом на світову торгівлю та інвестиції виявляє ключові відомості.

Регіони з переважанням християнства, які історично постраждали від конфліктів, мають негативний вплив на торгівлю. Країни, які стикаються з релігійними конфліктами, такі як Нігерія, де тривають напруги між християнськими та мусульманськими спільнотами, щорічно втрачають приблизно 2,1% свого ВВП через секторну насильницьку діяльність, значно уповільнюючи економічний зріст. В регіонах, де переважає християнство, таких як Європа та Америка, частіше панує економічна стабільність. Проте, випадки релігійно мотивованих конфліктів у цих регіонах, хоча й менш часті, впливають на місцеву динаміку торгівлі. Регіони з переважанням ісламу, що постраждали від конфліктів, відчувають значні економічні втрати. Близький Схід, особливо постраждалий від конфліктів, що коріння у релігійних і

геополітичних напругах, відчуває серйозні розбіжності в торгівлі та інвестиціях. Країни, які припадають у цьому конфлікті, такі як Сирія, Ірак та Ємен, терплять вражаючі економічні втрати. Країни-члени Організації Ісламського Співробітництва (ОІС) зіткнулися з торговельними викликами через конфлікти. Статистичні дані ОІС свідчать про зниження внутрішньої торгівлі серед країн-членів через конфлікти та геополітичні суперечки. У контексті конфліктів навколо Ізраїлю, переважно юдейської держави, економічні наслідки поширюються за її межами. Конфлікт ізраїльсько-палестинської автономії та напруження у регіоні стримують економічний розвиток. Постійні проблеми мають наслідки для торговельних відносин у Близькому Сході та за його межами [20].

Релігійні конфлікти серйозно впливають на глобальний економічний розвиток. Країни, де спостерігається висока рівень релігійної дискримінації та ворожнечі, зазвичай мають менші темпи економічного зростання. Це пов'язано з тим, що релігійні конфлікти призводять до зниження інвестицій, порушень економічної діяльності, збільшення витрат на безпеку та відновлення після конфліктів. Наприклад, дослідження показали, що в країнах зі значним збільшенням релігійних обмежень середній річний приріст ВВП складає лише 2.6% (Табл. 2.1.)

Таблиця 2.1

Середній приріст ВВП країн з різним типом релігійних обмежень

Average GDP Growth Among 57 Countries with Populations of 20 Million or More Since the 2008 Global Financial Crisis by Levels of Change in Religious Restrictions and Hostilities

Countries/territories** grouped by change*** in overall religious restrictions and hostilities between 2007-17:	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2009-2018 Average
Highest Increases in Religious Restrictions and/or Hostilities	-1.1	4.7	3.4	2.8	2.5	2.7	2.1	2.5	3.0	3.3	2.6%
Middle Increases in Religious Restrictions and/or Hostilities	1.2	5.7	4.1	3.9	4.4	3.7	2.5	1.1	2.9	2.1	3.2%
Decreases or Low Increases in Religious Restrictions and/or Hostilities	4.1	6.7	5.3	6.5	5.6	4.9	4.5	5.5	4.1	3.4	5.1%

Джерело: складено автором на основі [\[https://religiousfreedomandbusiness.org/economic-growth-slowed-by-decline-in-religious-freedom\)\]](https://religiousfreedomandbusiness.org/economic-growth-slowed-by-decline-in-religious-freedom)

Релігійні конфлікти створюють перешкоди для глобальної торгівлі та інвестицій через геополітичну невизначеність. Побоювання щодо нестабільності в зонах конфлікту відлякують міжнародних інвесторів та торговельних партнерів. За даними Конференції ООН з торгівлі та розвитку (UNCTAD), геополітична напруга, викликана релігійними конфліктами, перешкоджає притоку прямих іноземних інвестицій. Торговельна статистика демонструє вплив цих конфліктів: звіт Світового банку показує значне зниження обсягів торгівлі в країнах, які зазнають релігійних конфліктів, що впливає на обидва аспекти – імпорт і експорт. Нестабільність та невизначеність у цих регіонах руйнують ланцюги постачання та заважають формуванню торговельних зв'язків [1, с. 130].

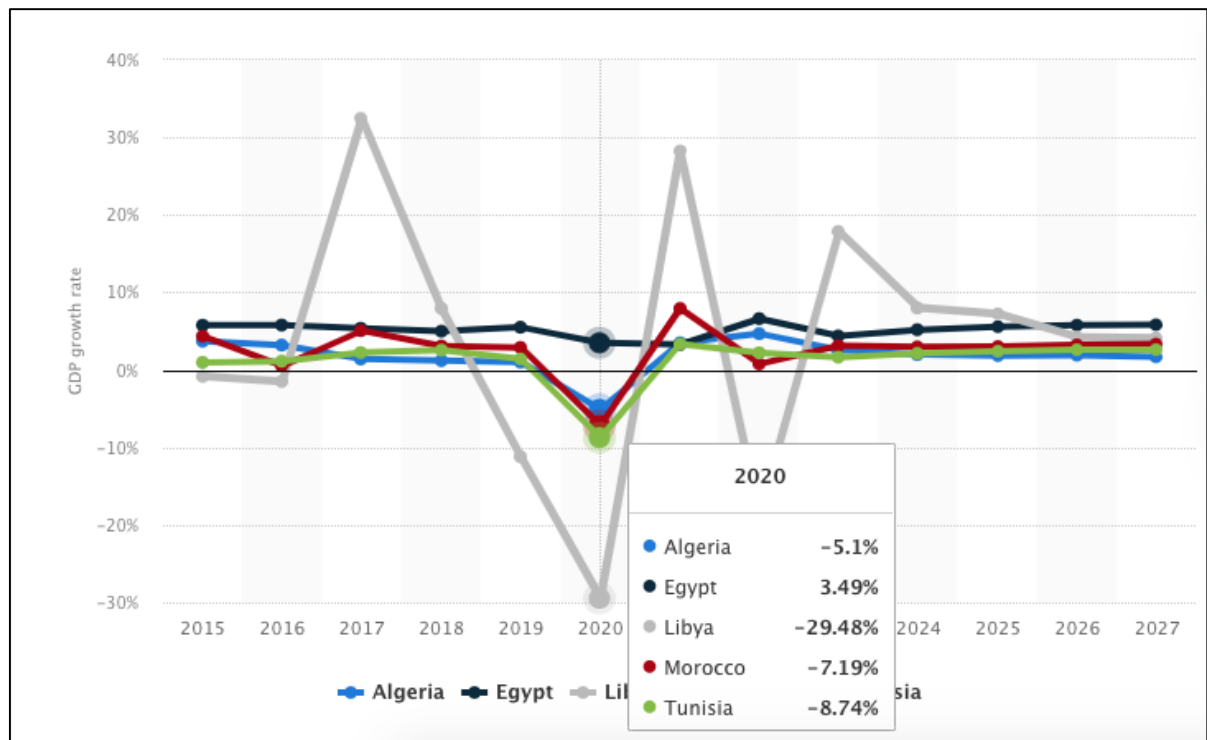
Історично, регіони, які опинилися в релігійних конфліктах, такі як Близький Схід, деякі частини Африки, навіть Європа під час хрестових походів, свідчать, як конфлікти на основі релігійних належностей руйнують економічну стабільність. Сучасні приклади відображають ці історичні паралелі: конфлікт

ізраїльсько-палестинський на Близькому Сході та тривалі напруження в Нігерії між християнами та мусульманами - типові приклади регіональних економічних наслідків.

Релігійні конфлікти викликають серйозні руйнування торговельних потоків та динаміку ринку в регіонах. Невизначеності, що виникають внаслідок таких конфліктів, призводять до зменшення міжнародної торгівлі, зростання витрат на трансакції та розбитих ланцюжків постачання. Ці фактори негативно позначаються на місцевих підприємствах, призводячи до економічних спадів та збільшення рівня безробіття. Регіони, втягнуті у релігійні конфлікти, стикаються з відштовхуванням іноземних інвестицій. Підвищені ризики через нестабільність відлякують залиття іноземного капіталу, що призводить до зменшення промислового зростання та розвитку інфраструктури. Втрата внутрішнього капіталу поглиблює економічний спад, оскільки інвестори шукають безпечних укриттів для своїх ресурсів. Націнка релігійних конфліктів на регіональну економічну стабільність розповсюджується на людський капітал та соціальний добробут. Тривалі конфлікти призводять до переміщення населення, стримуючи продуктивність робочої сили та руйнуючи соціальну єдність. Відволікання ресурсів від освіти та охорони здоров'я загострює соціальні та економічні нерівності, тормозячи загальний розвиток. Подальший ефект регіональних релігійних конфліктів виходить за межі країн. Світові ринки переживають коливання та зростання ризику через невизначеність, що виходить з цих регіонів. Волатильність цін на товари, особливо у ключових секторах, таких як енергетика та сільське господарство, часто спостерігаються, впливаючи на міжнародні торговельні динаміки. Релігійні конфлікти мають тенденцію паралізувати формулювання та впровадження політики, затримуючи важливі розвиткові ініціативи. Інфраструктура, необхідна для економічного зростання, стає об'єктом нехтування або руйнування під час конфліктів, стримуючи регіональне економічне відновлення навіть після завершення ворожостей.

Регіони, що опинилися у в'язниці релігійних конфліктів, стикаються з багатогранними економічними наслідками, які проявляються у різних

викликах, що гальмують їхній ріст та стабільність. Ці наслідки створюють значні перешкоди для економічного розвитку, продовжуючи цикли бідності та недорозвитку. Статистичні дані показують, що регіони, позначені релігійними конфліктами, стикаються зі значними скороченнями валового внутрішнього продукту (ВВП). Наприклад, країни Близького Сходу та Північної Африки (МАНА) під впливом тривалих конфліктів зазнали середнього спаду ВВП

приблизно на 15% за десятиліття, за даними Світового банку (див Рис. 2.2).

Рис. 2.2. Динаміка ВВП країн північної Африки.

Джерело: складено автором на основі [<https://www.statista.com>]

Цей економічний спад гальмує зростання приватного сектору, впливаючи на створення робочих місць та доходи сімей.

Релігійні конфлікти руйнують торговельні відносини в регіонах, спричиняючи значне зниження обсягів експорту та імпорту. Дослідження показують, що країни, які переживають релігійні конфлікти, зазнають втрат у торгівлі до 30%, що призводить до зменшення інтеграції на ринку та економічної ізоляції. Також значно зменшується пряме іноземне інвестування (ПІІ), із затронуваних регіонів спостерігається гострий спад припливу інвестицій, що обмежує відлив капіталу для розвиткових проєктів [9].

Економічні збитки від релігійних конфліктів вражають. Прямі та непрямі витрати на насильство та руйнування, пов'язані з конфліктами, складають мільярди доларів щорічно. Наприклад, економічні втрати зі збройних конфліктів в Ємені перевищують 88 мільярдів доларів через тривалий військовий конфлікт, за даними Економічної та соціальної комісії ООН для Західної Азії (ЕСКАЗ), що створює гуманітарну та економічну кризу. Поза грошовими показниками, гуманітарні та соціальні витрати релігійних конфліктів є надзвичайно великими. Переселення населення, порушення систем освіти та охорони здоров'я, втрата засобів до існування поглиблюють соціальні вразливості. Рівні бідності внаслідок конфліктів стрімко зростають, впливаючи на мільйони людей, особливо жінок та дітей, що створює тривалі соціально-економічні виклики. Руйнування інфраструктури під час конфліктів створює значні виклики для відновлення регіонів. Критична інфраструктура, включаючи дороги, комунікаційні мережі та медичні установи, зазнає величезних збитків. Вартість реконструкції оцінюється в мільярди доларів, що подальше підтримує вже крихітні економіки. Економічні наслідки релігійних конфліктів мають тенденцію створювати довготривалу застійність. Тривалість конфліктів гальмує економічне відновлення, перешкоджаючи поверненню до попередніх траєкторій зростання до конфліктів. Цей тривалий період економічної нестабільності відлякує іноземні інвестиції, обмежує доступ до міжнародних ринків та стримує економічну диверсифікацію [10].

Регіони, які постраждали від релігійних конфліктів, стикаються зі складною мережею економічних викликів, які включають зменшення ВВП, руйнування торгівлі, зростаючі витрати, гуманітарні кризи, руйнування інфраструктури та довготривалу стагнацію. Розв'язання цих викликів вимагає комплексних стратегій, що об'єднують гуманітарну допомогу, дипломатичні втручання та сталі економічні політики для підтримки стійкості та відновлення в таких регіонах.

Розгляд економічних нестабільностей, виниклих внаслідок релігійних конфліктів, вимагає багатогранного підходу, що включає міжнародні організації, уряди та громадянське суспільство. Було впроваджено кілька

ініціатив і стратегій для пом'якшення економічних наслідків та укладання шляху для відновлення в регіонах.

Міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Світовий банк та різноманітні гуманітарні агентства, відіграють ключову роль у наданні допомоги та розвитку постраждалим регіонам. Гуманітарне фінансування ООН для зон конфліктів становило понад 20 мільярдів доларів у 2020 році, сприяючи наданню необхідних послуг, продуктів харчування та медичної допомоги. Зусилля для вирішення релігійних конфліктів та сприяння миробудівництву мають важливе значення для економічної стабільності. Дипломатичні ініціативи, посередництво та миротворчі місії від організацій, таких як Рада Безпеки ООН, сприяють врегулюванню конфліктів. Наприклад, медіація Західноафриканської економічної спільноти (ЗАЕС) у конфлікті Нігерія-Бoko Харам спрямована на відновлення стабільності в регіоні. Багатосторонні фінансові установи надають фінансову допомогу та підтримку для реконструкції після конфліктів. Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк надають кредити та гранти для відбудови інфраструктури та стимулювання економічного відновлення. Програми реконструкції після конфліктів в Афганістані отримали приблизно 20 мільярдів доларів міжнародної допомоги в період з 2001 по 2020 рік. Зусилля щодо підвищення регіональної торгівлі та економічної інтеграції сприяють стійкості в регіонах, постраждалих конфліктами. Ініціативи, такі як Зона вільної торгівлі на континенті Африки (AfCFTA), спрямовані на підтримку внутрішньорегіональної торгівлі в Африці, сприяють економічній диверсифікації та зменшенню залежності від зовнішніх ринків [4].

Інвестиції в програми соціального забезпечення та розвитку потенціалу є ключовими для реабілітації постраждалих населених пунктів. Програми освіти, професійної підготовки та ініціативи з створення робочих місць надають можливість спільнотам самостійно розвиватися та сприяють економічному оживленню. Йорданський договір, співпраця між Йорданією та міжнародною спільнотою, фокусується на створенні робочих місць для біженців, сприяючи економічній стабільності. Зусилля на шляху до перехідної справедливості та

миротворчі ініціативи відіграють важливу роль у вилікуванні суспільних поділів. Ці ініціативи спрямовані на врегулювання проблем, підтримку відповідальності та сприяння соціальній згоді, створюючи підґрунтя для економічного відновлення. Сприяння включенню та розвиток можливостей жінок та молоді в економіки постконфліктних регіонів є надзвичайно важливим. Програми, що підтримують підприємництво жінок та зайнятість молоді, сприяють економічному оживленню. Наприклад, ініціативи в постконфліктному Руанді сприяли залученню жінок до лідерських посад, що сприяло економічному зростанню [21].

Загалом, різноманітні злагоджені зусилля, що включають гуманітарну допомогу, миробудівництво, фінансову підтримку, підтримку торгівлі, програми соціального забезпечення, програми перехідної справедливості та ініціативи з розвитку, є ключовими в пом'якшенні економічних нестабільностей, виникаючих внаслідок релігійних конфліктів. Співпраця між міжнародними організаціями, урядами та місцевими зацікавленими сторонами є невід'ємною для вирішення цих викликів та сприяння сталому економічному відновленню в регіонах, що постраждали від конфліктів.

РОЗДІЛ III. СТРАТЕГІЇ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВИРІШЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Релігійні конфлікти, що часто виникають через глибоко укорінені ідеологічні відмінності та історичні образи, потребують не лише ретельного аналізу, а й систематичних стратегій для їх вирішення. Ці конфлікти є складними та невід'ємними супутниками людської цивілізації, що підкреслює необхідність розробки спеціальних методів для їх управління та формування толерантних міжконфесійних відносин. Управління релігійними конфліктами включає кілька ключових етапів: діагностику соціального середовища для виявлення потенційних конфліктів, локалізацію існуючих конфліктів, запобігання їх ескалації, врегулювання через досягнення консенсусу або компромісу, мінімізацію негативних наслідків та усунення причин для повторних спалахів конфлікту.

Національно-релігійне відродження в перехідних країнах, через свою суперечливу природу, призвело до глибоких криз і конфліктів. Реакцією на потребу етнічного та політичного самовизначення стало поширення різних форм шовінізму, націоналізму, етноконфесійної напруженості та фундаменталізму. Тривалі дослідження конфліктологів дозволили виділити основні типи релігійних конфліктів: конфлікти з традицією ("материнським лоном"), іновірством (іншою релігією), невір'ям (іншими словами - атеїзмом) та єресю (конфесійні розбіжності).

Тривалі дослідження конфліктологів дозволили визначити основні типи релігійних конфліктів: конфлікти з традицією ("материнським лоном"), іновірством (іншою релігією), невір'ям (атеїзмом) та єресю (внутрішньоконфесійним компонентом) [5].

Конфлікт релігії з традицією виникає, коли релігії, зароджені в конкретних історичних умовах, поширюються у різних регіонах світу. Наприклад, іудаїзм, християнство та іслам, попри спільних пророків та географічну близькість, розвивалися, відкидаючи першооснову. Це можна пояснити законом заперечення заперечення, що привело до прийняття Римом

християнства, розмежування православної Візантії та католицького Риму, виникнення ісламу на територіях, де був вплив юдаїзму, та подальше сунітсько-шиїтське розшарування.

Конфлікт релігії з іновірством є завжди наявним у міжконфесійних відносинах, оскільки кожна релігія вважає себе істинною, а інші - помилковими. Історичний досвід показує, що такі конфлікти не тільки зберігаються, а й розширюють свою географію. Наприклад, протистояння ісламу і християнства в карабаському, осетино-інгушському, югославському конфліктах; протистояння юдаїзму і ісламу в палестино-ізраїльському конфлікті; конфлікти між ісламом і протестантизмом у Судані та між буддизмом і протестантизмом у Бірмі.

Світові релігії нині в основному локалізовані територіально, що вказує на зв'язок між віросповіданням та етносом. Проте залишається культурна сумісність конкретних етносів і релігій..

Релігійний конфлікт – це зіткнення індивідів або груп через незбігання поглядів у питаннях віровчення і релігійної діяльності. Вони можуть проявлятися у формі суперечок, конфронтації, боротьби і релігійної ворожнечі, що спричинені релігійним фанатизмом.

Одним з найефективніших способів запобігання релігійним конфліктам є створення та впровадження законів, що забезпечують рівні права для всіх релігійних груп. Держава повинна дотримуватися нейтралітету щодо релігій, не надаючи переваги жодній з них. Франція з її принципом секуляризму (*laïcité*), який передбачає відокремлення релігії від держави, є прикладом успішної реалізації цієї стратегії. Дотримання цього принципу дозволяє уникнути політизації релігії і знизити потенціал для конфліктів.

За даними міжнародних організацій, гоніння на християн щорічно призводять до загибелі близько 100 тис. послідовників Ісуса Христа, а більше 100 млн відчувають постійні переслідування. Це пов'язано з фундаменталістськими настроями на Близькому Сході та політикою толерантності в Євросоюзі, де популяризована ідея мультикультуралізму призвела до ненависті до всіх релігій.

Релігійна свобода - одне з фундаментальних прав людини, яке визначається не лише внутрішніми законами держав, але й міжнародними конвенціями та стандартами. У зв'язку з цим, ефективна державна стратегія та правове забезпечення у сфері релігійної свободи є важливими аспектами, що визначають ступінь захисту та гарантії цього права для громадян.

На рівні регіонів встановлено норми, що гарантують захист свободи совісті, думки та релігії, що відображено у важливих правозахисних документах на всіх континентах. Європейська система захисту прав людини вважається найрозвиненішою серед інших регіональних систем, зокрема, у межах Ради Європи. У порівнянні з універсальним рівнем, право на свободу релігії та переконань в цьому контексті регулюється більш детально. Європейський суд з прав людини систематично визначає та захищає права, передбачені статтею 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Хоча норми Європейської Конвенції базуються на Загальній декларації прав людини 1948 року та мають загальні принципи, їх інтерпретація та застосування можуть відрізнятися. Наприклад, Конвенція надає ширший захист, включаючи право на зміну релігії чи переконань та захист церков та релігійних організацій. Практика Європейського суду показує його успішність та ефективність у захисті релігійних прав. Однак Суд часто враховує інтереси держави, дозволяючи державам широкі можливості втручання не лише у свободу релігії, а й у внутрішні справи церков. Також спостерігається конфлікт у тлумаченні статті 9 між думкою Суду та іншими органами Ради Європи. Наприклад, Суд не визнає права на відмову від виконання військового обов'язку на основі релігії чи переконань, як це роблять органи ООН [25, с. 176].

В різних країнах законодавство різним чином регулює права людини і свободу віросповідання. Наприклад, в Польщі правові принципи узгодження держави і релігії у нових умовах після комунізму встановлені Законом Польської Республіки від 17 травня 1989 року. Цей закон, який зазнав змін у червні 1997 року, має ряд положень, які потребують уважного розгляду. Згідно з першою статтею, кожен громадянин Польщі має право на свободу совісті та

віросповідання, що включає в себе свободу обирати релігію та віровчення, а також їх висловлювання - як індивідуально, так і колективно, як в особистому, так і публічному просторі. Польська Конституція гарантує всім віруючим та невіруючим рівні права у сферах державного, політичного, економічного, суспільного та культурного життя. Уряд підтримує релігійні конфесії та не утруднює їх діяльність. Відповідно до закону та Конституції, громадяни мають право створювати релігійні громади для визнання та поширення своєї віри, брати участь у релігійних обрядах, поширювати свою релігію, та виховувати дітей згідно зі своїми переконаннями. Вони можуть не розголошувати свої релігійні уподобання, брати участь у діяльності міжнародних релігійних організацій, користуватися інформаційними ресурсами про релігію, виробляти та придбавати предмети для культових цілей, ставати священиками або монахами, та бути похованими відповідно до релігійних обрядів.

Однак, закон також передбачає можливість обмежень, які можуть бути введені державою при реалізації цих прав. Виявлення релігії чи переконань може бути обмежене законом в інтересах громадської безпеки, порядку, здоров'я або моральності населення, а також захисту прав і свобод інших осіб. Свобода совісті та віросповідання не звільняє від виконання суспільних обов'язків, визначених законом.

В Італії з 1975 року діє закон про захист громадського порядку, який забороняє закривати обличчя у громадських місцях, включаючи не лише вуалі, але й мотоциклетні шоломи. У Великобританії вирішили не вводити заборону на носіння паранджі. У 2010 році британський уряд підтвердив, що релігійна свобода включає право на вибір одягу. У квітні 2010 року парламент Бельгії ухвалив закон, що забороняє носіння паранджі у громадських місцях. Бельгійські депутати майже одностайно проголосували за цю заборону, лише два з 138 парламентарів виступили проти. Введення заборони було мотивоване питаннями безпеки, оскільки людина під паранджею не може бути ідентифікована. Заборона поширюється на всі громадські місця, включаючи вулиці та магазини, і за її порушення передбачено штраф у розмірі 25 євро або

до семи днів в'язниці. Бельгійські правозахисники вважають, що ця заборона порушує релігійну свободу[23, с. 110].

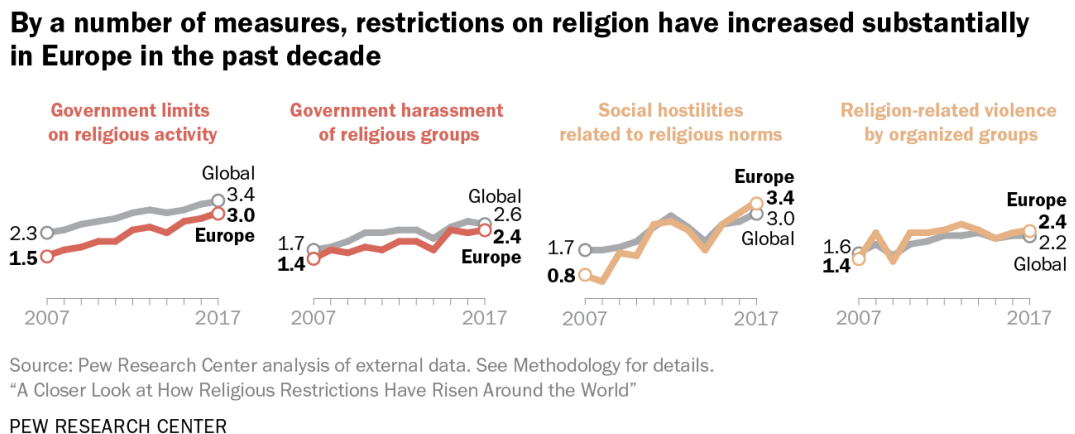

Рис. 3.1. Детальний погляд на те, як релігійні обмеження зросли в усьому світі.

Джерело: складено автором на основі [<https://www.pewresearch.org/short-reads/2019/07/29/europe-experienced-a-surge-in-government-restrictions-on-religious-activity-over-the-last-decade/>]

В Україні свобода сповідувати релігію або переконання здійснюється без обмежень, за винятком тих випадків, коли це необхідно для забезпечення громадської безпеки та порядку, захисту життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян. Ці обмеження встановлюються законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України [29].

Згідно зі статтею 4 Конституції України «Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії» гарантує, що громадяни України мають рівні права в усіх сферах життя, незалежно від їхнього ставлення до релігії. У офіційних документах не вказується ставлення громадянина до релігії. Будь-яке обмеження прав, зокрема через ставлення до релігії, а також розпалювання ворожнечі, ненависті або образи почуттів громадян, тягне за собою відповідальність, передбачену законом. Ніхто не може ухилитися від виконання конституційних обов'язків з мотивів своїх релігійних переконань, за винятком випадків, передбачених законодавством України [43].

Аналіз законодавства різних країн та міжнародного права свідчить про потребу створення міжнародного правового акта, що регулюватиме релігійну свободу. У деяких національних законах недостатньо враховуються міжнародні норми, які запропоновані ООН та регіональними організаціями. Розробка та ухвалення міжнародної конвенції про вільний вибір віросповідань може забезпечити країнам-учасникам чіткі та збалансовані гарантії проти дискримінації. Крім того, важливо створити механізм, що забезпечить відповідальність за порушення цих норм, що може бути перспективою подальших досліджень у цій області.

Цей зв'язок може бути досить прямим у міжнародній політиці. Оскільки релігійна свобода є одним із ключових аспектів прав людини, міжнародні стандарти у цій області визначають, як країни співпрацюють, взаємодіють і реагують на порушення прав людини у сфері релігії. Створення міжнародних правових актів, які гарантують релігійну свободу та запобігають дискримінації, може стати об'єктом міжнародних переговорів, дипломатичних зусиль і угод між країнами. Такі дії можуть сприяти формуванню спільних стандартів та розбудові міжнародної спільноти, яка дотримується принципів свободи та рівності.

Міжнародні організації, такі як ООН, за метою свого створення мають відігравати важливу роль у запобіганні релігійним конфліктам через моніторинг ситуацій та втручання у разі потреби. Посилення ролі таких організацій у моніторингу релігійної дискримінації та конфліктів може сприяти більш ефективному їх запобіганню. Розширення мандату та ресурсів для миротворчих місій також є критично важливим.

ВИСНОВКИ

Зважаючи на важливість релігійних чинників у сучасному світі, аналіз їх ролі у міжнародних конфліктах стає надзвичайно актуальним. Релігійні переконання, цінності та ідентичність мають потенційно значний вплив на динаміку міжнародних відносин та можуть стати фактором, який сприяє або ускладнює міждержавні конфлікти.

Перш за все, важливо розуміти різницю між релігійними переконаннями як фактором конфлікту і використанням релігії як інструменту політичного впливу. У багатьох випадках, конфлікти, які на перший погляд здаються релігійними, насправді мають більш складну політичну або економічну природу.

Релігійні конфлікти виявляють політичний аспект, оскільки більшість націй формувалися на основі спільної релігії. Багато сучасних конфліктів у Європі, Азії та Африці виникли з-за прагнення національно-релігійних меншин до політичної та релігійної незалежності. На цьому етапі розвитку людства, чисто релігійні конфлікти є рідкісними, оскільки вони скоріше можуть бути класифіковані як національно-релігійні або релігійно-політичні конфлікти за своєю природою.

Багатогранна природа релігійних конфліктів вимагає дотримання нюансів та комплексних підходів. Розуміння їх історичних, ідеологічних та соціально-політичних аспектів є критичним. Дипломатичні втручання, профілактичні стратегії та інклюзивні діалоги є необхідними для створення сталого миру. Складнощі та чутливість, властиві релігійно напруженим конфліктам, вимагають подальшої уваги учених та глобальної співпраці для пошуку тривалих рішень та сприяння більш гармонійному світу.

Для досягнення мети було виконано такі завдання:

Охарактеризовано поняття релігійних чинників, конфліктів та організацій у міжнародних відносинах, на основі чого можна зробити висновок, що ці аспекти відіграють значну роль у формуванні інтернаціональної арени. Було розглянуто, як релігія може бути фактором, що спонукає держави до певних дій або реакцій у зовнішній політиці.

Враховуючи, що кожна країна має власну модель державно-церковних відносин, це визначає роль релігії в суспільстві та її вплив на зовнішню політику. Релігійні організації, керуючись різноманітними цивілізаційними принципами, впливають на політичні та міжнародні процеси, формуючи сучасні тенденції.

Також виявлено, що залежно від типу цивілізації, культурних блоків та етапу розвитку, релігійні доктрини можуть мати різний рівень впливу на міжнародні відносини. Незважаючи на процес модернізації релігійних організацій, вони залишаються важливим фактором у формуванні характеру та напрямків міжнародних відносин і в майбутньому продовжать мати значний вплив на глобальну арену.

У роботі проаналізовано історичний контекст у якості масштабних наслідків релігійних конфліктів на міжнародну політику, економіку та соціальні процеси. Було звернено увагу на історичний контекст таких релігійних конфліктів, як Хрестові походи, Реформація та сучасні проблеми у Північній Ірландії та на Близькому Сході. Ці приклади демонструють глибокий вплив релігійних конфліктів на міжнародні відносини та соціокультурний ландшафт, а також як релігійні конфлікти впливали на територіальні зміни та культурні трансформації.

Провівши аналіз впливу конфліктів на формування політичних стратегій, торгівлю, інвестиції, а також на стабільність регіональних економік та соціальну сферу, виявлено, що релігійні конфлікти можуть призвести до зменшення обсягів торгівлі та інвестицій через загрозу безпеки та нестабільності у зоні конфлікту. Відсутність стабільності може також негативно вплинути на розвиток регіональних економік та соціальну сферу, зокрема призводити до руйнування інфраструктури, зменшення виробництва та зростання безробіття.

При дослідженні ролі міжнародних організацій, дипломатичних підходів, програм міжрелігійного діалогу та інших ініціатив у забезпеченні миру та стабільності, можна зазначити, що їхня роль полягає у забезпеченні миру та стабільності в умовах релігійних конфліктів. Їхня діяльність спрямована на

сприяння врегулюванню конфліктів, збереження міжрелігійного миру та співіснування. Ці ініціативи можуть включати медіацію, ведення діалогу між релігійними лідерами та групами, сприяння міжконфесійному злагодженню та співпраці в миротворчих заходах.

Також був проведений огляд та охарактеризовано державні стратегії запобігання та вирішення релігійних конфліктів з урахуванням їх ефективності. У висновку – процес запобігання та вирішення релігійних конфліктів вимагає комплексного підходу, що враховує культурні, історичні, політичні та соціальні аспекти. Ефективні стратегії включають розвиток діалогу між релігійними та політичними лідерами, залучення міжнародних посередників, створення механізмів вирішення конфліктів на місцевому рівні, сприяння взаєморозумінню та толерантності між релігійними спільнотами. Крім того, важливо забезпечити ефективний моніторинг за порушеннями прав людини та релігійною дискримінацією, а також сприяти процесам відновлення та підтримки мирного співіснування після врегулювання конфлікту. Такий підхід може сприяти зменшенню напруги та побудові стійкого миру у релігійно-конфліктних регіонах.

Підсумовуючи, тема даної роботи: «Роль релігійних чинників у міжнародних конфліктах», залишає за собою актуальний слід у сучасній міжнародній політиці, оскільки релігійні чинники продовжують відігравати важливу роль у формуванні та ескалації конфліктів на міжнародному рівні.

Провівши дослідження, та охарактеризувавши результати роботи, значною мірою було виконано мету роботи, яка полягала у детальному аналізі ролі релігійних чинників у міжнародних конфліктах, виявлення їх впливу на міжнародну політику, економіку та соціум, а також висвітлення ефективних стратегій запобігання та вирішення таких конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. An empirical analysis of state per capita income,» Journal of Economic Behaviour and Organization, 27, 129-142.
2. Barret, D. (Ed.)(1982), World Christian Encyclopedia, Oxford University Press.
3. David L. Clough Holy War, Just War: Exploring the Moral Meaning of Religious Violence.. 2007. С. 3-34.
4. Deliver Humanitarian Aid page. URL: <https://www.un.org/en/our-work/deliver-humanitarian-aid>
5. Doniger, Wendy, ed. (2006). Britannica Encyclopedia of World Religions
6. Easterly, and Levine (1997), «Africas growth tragedy: Policies and Ethnic divisions,» Working Paper, World Bank
7. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations.URL:https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/news-stories/news/eu-forefront-global-humanitarian-response-eu15-billion-2022-2022-01-17_en
8. Globalization and Religious Organizations. URL:https://www.researchgate.net/publication/254238669_Religion_and_Organization_A_Critical_Review_of_Current_Trends_and_Future_Directions
9. Gross domestic product (GDP) growth rate in North Africa from 2015 to 2027. URL:<https://www.statista.com/statistics/1222961/projected-real-gdp-growth-rate-in-north-africa-by-country/>
10. Heath, W., Waters, M. and J. Watson (1995), «Religion and Economic Welfare. URL: <https://www.ivie.es/downloads/docs/wpasec/wpasec-2000-04.pdf>
11. Jack Snyder Religion and International Relations Theory.. 2011. С. 23-65.
12. Jonathan Fox and Shmuel Sandler Religion, Identity and Global Governance: Ideas, Evidence and Practice.. 2011. С. 99-145.
13. Knecht, Robert J. (2007). The Valois: Kings of France 1328—1589 (2nd ed.). New York: Hambledon Continuum. ISBN 1-85285-522-3.

14. Marta Reynal-Querol and José G. Montalvo A Theory of Religious Conflict and its Effect on Growth.. 2000.
15. Nehemiah Robinson. The Universal Declaration of Human Rights. New York, 1958 . The Universal Declaration of Human Rights: A Commentary. Oslo, 1992. P. 263.
16. Professor Reuven Firestone Holy War Idea in the Hebrew Bible. URL: https://web.archive.org/web/20161013061244/http://www.usc.edu/schools/college/crcc/private/cmje/issues/more_issues/Holy_War_in_the_Hebrew_Bible.pdf
17. Robert A. Seiple and Dennis R. Hoover Religion and Security: The New Nexus in International Relations.. 2004. C. 104.
18. Samuel P. Huntington The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.. 1994. C. 51-96.
19. The New York Times Israel Knew Hamas's Attack Plan More Than a Year Ago URL: <https://www.nytimes.com/2023/11/30/world/middleeast/israel-hamas-attack-intelligence.html>
20. Trade statistics by Country. URL: <https://wits.worldbank.org/countrystats.aspx?lang=en>
21. UN General Assembly Resolutions Tables. URL: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/conventions>
22. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2015. Ч. 1. 203 с.
23. Бабій М. Свобода віри в сучасному ісламі: концептуальні засади та практичний вимір. *Українське релігієзнавство*. 2010. № Спецвип. С. 107-113.
24. Балягузова О. Релігійний фактор у міжнародних відносинах (на прикладі ісламського фундаменталізму). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/110825/12Baljaguzova.pdf?sequence=1>.

25. Білаш О. В., Основні моделі фінансування церков і релігійних організацій у країнах Європейського Союзу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 172-178.
26. Вовк, Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків: Право, 2009. 224 с.
27. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету. 2013. 504 с.
28. Єленський В. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» – 10 років. Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження. Науковий щорічник. Київ, 2001 № 5.
29. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради. 1991. № 25.
30. Зозуля Є. В. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Херсон : Олді-плюс, 2018. 308 с.
31. Ільницька У. Особливості міжнародно-правової суб'єктності неурядових організацій. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2012. Вип. 24. С. 84–91.
32. Карась А. Г. Роль релігійних цінностей у процесі формування права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. №4. 2010. С. 58 – 61.
33. Конфлікт у Північній Ірландії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82_%D1%83_%D0%9F%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%86%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%96%D1%97#%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8
34. Коппель О., Пархомчук О.. Релігійний фактор у світовій політиці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. № 1(46)/2017. С. 26–30.

35. Коханчук Руслан. Становлення концепції «справедливої війни» в католицизмі. *Людина і світ*. Вип. 1. 2004. С. 10-15.
36. Кривенко Ю. В. Релігійні організації як суб'єкти приватного права в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. С. 225-228.
37. Кулеба Д. І. Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот. Київ: Книголав, 2019. 384 с.
38. Малишева Д. Релігійний фактор у збройних конфліктах сучасності: країни Азії та Африки у 70080 рр. Львів, 1991. 189 с.
39. Малишко В. М. Конституційно-правове регулювання свободи віросповідання та релігійних відносин у зарубіжних країнах. *Держава і право*. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. 2002. Вип. 15. С. 94–100.
40. Медведєва М. О. Міжнародне право та християнські цінності у сфері прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2016. № 127 (частина II). С. 73–81.
41. Пилипенко О. Сучасні проблеми міжнародної безпеки. Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. 2014. Вип. 123. С. 16–23.
42. Пода Т. Вплив релігійного фактора на міжнародні відносини у ХХІ ст. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. № 2. 2012. С. 105–107.
43. Про свободу совісті та релігійні організації Закон України. Фонд державного майна України. URL: <https://www.spfu.gov.ua/ua/documents/1585.html>
44. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі: чому їхні відмінності мають значення. Київ: Book Chef, 2022. 464 с.
45. Саган О. Релігія як чинник міждержавних відносин. URL: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/8633-religiya-yak-chinnik-mizhderzhavnix-vidnosin.html>
46. Седляр Ю. О. Теоретичні засади дослідження релігійного фактора у міжнародних відносинах. URL:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2009_97/97-32.pdf

47. Сердюк О. О. Глобалізація релігії: вплив на міжнародні відносини. *Релігія і фундаментальна наука в добу глобалізації*. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2020/4/45.pdf>
48. Стратюк В.І. Релігія як фактор впливу на сучасні міжнародні відносини. *Молодий вчений*. № 11 (38). 2016 р. С. 152–156.
49. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика : навч. посіб. М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Потрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2016. 540 с.
50. Турчин Я.Б. Історія міжнародних відносин (від Стародавнього світу до початку XX ст.). Навч. посіб. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2013. 140 с.
51. Чернописька В. З. Система адміністративно-правових гарантій діяльності релігійних організацій в Україні: сучасний стан та шляхи удосконалення: монографія. Львів: СПОЛОМ. 424 с.